

A Summary

of the Thesis to be submitted for

Ph.D. Degree in Gujarati

The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Vadodara.

ધ મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડા, વડોદરા
ગુજરાતી વિષયમાં પીએચ.ડી.ની પદવી માટે રજૂ થનાર શોધનિબંધની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા

Research Topic for Ph.D.

‘Himanshi shelat’s contribution to Gujarati Literature:

A Critical Study’

‘હિમાંશી શેલતનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રદાન: એક વિવેચનાત્મક અભ્યાસ’

Presented By:

Sheikh Yakub M.

Guide:

Prof. Bharat Mehta

Department of Gujarati, Faculty of Arts,
The Maharaja Sayajirao University of Baroda,

Vadodara - 390 002

June - 2022

શોધનિબંધની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા

મારો શોધનિબંધનો વિષય છે : “હિમાંશી શેલતનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રદાન: એક વિવેચનાત્મક અભ્યાસ”. પ્રસ્તુત શોધનિબંધના પ્રથમ પ્રકરણમાં અનુઆધુનિક ગુજરાતી વાર્તાકારોમાં અગ્રણી વાર્તાકાર એવાં હિમાંશી શેલતના વ્યક્તિત્વ અને વાઙ્મય વિશે વિગતે વાત કરી છે. અહીં હિમાંશી શેલતના બાળપણ, શિક્ષણ, વ્યવસાય, વ્યક્તિત્વને ઘડનારા પરિબળો, સમાજસેવા, નારીસંવેદના, પ્રાણીપ્રેમ, એમણે કરેલ સાહિત્યસર્જન તેમજ એમને મળેલ પુરસ્કાર - સન્માન વિશે વાત કરી છે. આધુનિક ટૂંકીવાર્તાની પ્રતિક્રિયારૂપે ૧૯૮૦ પછીની ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા જે રીતે દિશા બદલે છે તેમાં હિમાંશી શેલતનું મહત્વનું યોગદાન છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં બહુપરિમાણીય પ્રતિભા ધરાવનાર હિમાંશી શેલતે ટૂંકી વાર્તા ઉપરાંત લઘુનવલ, નવલકથા, સ્મરણકથા, આત્મકથા, નિબંધ, હાસ્યવ્યંગ્ય, બાળ સાહિત્ય, સંપાદન, વિવેચન અને અનુવાદ જેવા સાહિત્યના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં મૂલ્યવાન પ્રદાન કર્યું છે. હાલમાં પણ સર્જનક્ષેત્રે સક્રિય એવાં પ્રતિષ્ઠિત વાર્તાકાર હિમાંશી શેલતના આકર્ષક વ્યક્તિત્વનો અને એમણે કરેલા સર્જનનો આ પ્રકરણમાં પરિચય આપ્યો છે.

બીજા પ્રકરણમાં પ્રતિબદ્ધ વાર્તાકાર હિમાંશી શેલતના અનુઆધુનિક ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાક્ષેત્રેના પ્રદાન વિશે વિગતે વાત કરી છે. અહીં સૌ પ્રથમ અનુઆધુનિક ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાના વલણો - નારીચેતના, દલિતચેતના અને ગ્રામચેતના વિશે વાત કરીને તેની પૃષ્ઠભૂમિ માટે અનુઆધુનિકતાવાદ: સંજ્ઞા અને વિભાવના તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનુઆધુનિકતાવાદ જેવાં મુદ્દા પર ચર્ચા કરી છે. ત્યાર બાદ હિમાંશી શેલતની વાર્તાકળા વિશે વિગતે વાત કરી છે. પ્રત્યક્ષ રીતે જોયેલા - અનુભવેલા સામાજિક વાસ્તવને કળાના વાસ્તવમાં રૂપાંતરિત કરતાં હિમાંશી શેલતે ‘અન્તરાલ’, ‘અંધારી ગલીમાં સફેદ ટપકાં’, ‘એ લોકો’, ‘સાંજનો સમય’, ‘પંચવાયકા’, ‘ખાંડણિયામાં માથું’, ‘ગર્ભગાથા’, ‘ઘટના પછી’, ‘એમનાં જીવન’ અને ‘ધારો કે આ વાર્તા નથી -’ એમ કુલ ૧૦ વાર્તાસંગ્રહો આપ્યાં છે. આ સંગ્રહોમાંની મોટાભાગની વાર્તાઓમાં મનુષ્યનાં જીવાતાં જીવનની પીડાદાયક સંવેદનાઓ આલેખાઈ છે. જેમાં એમની આસપાસ પથરાયેલા લાચારી, હતાશા, સંઘર્ષ અને કંગાલિયતના કુરૂપ, ભયાવહ વાતાવરણમાં જોયેલાં લોકોનાં દુઃખ અને તેમની પીડાના આલેખનની સાથે સાથે તેમને સામાજિક કામ અર્થે મળેલી કેટલીક સ્ત્રીઓની વિવિધરંગી છબી આલેખાઈ છે. હિમાંશી શેલતની વાર્તાઓમાં આલેખાયેલ ઘટના, પાત્રાલેખન, ભાષાશૈલી, રચનારીતિ, કથન-વર્ણન અને સંવાદ એ દરેક તત્ત્વોને લીધે તેમની વાર્તાઓ કળાત્મક રૂપ પામી છે. આ પ્રકરણમાં હિમાંશી શેલતની વાર્તાઓમાં નિરૂપાયેલ આ ઘટકતત્ત્વોના આધારે તેમની વાર્તાકળા અંગે વિગતે અભ્યાસ કર્યો છે.

ત્રીજા પ્રકરણમાં હિમાંશી શેલતના નવલકથા/લઘુનવલ ક્ષેત્રેના પ્રદાન વિશે વિગતે વાત કરી છે. અનુઆધુનિક ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાક્ષેત્રે બહોળી પ્રસિદ્ધિ ધરાવતાં પ્રતિબદ્ધ વાર્તાકાર હિમાંશી શેલતે ટૂંકી વાર્તાની જેમ નવલકથાક્ષેત્રે પણ નોંધપાત્ર સર્જન કર્યું છે. એમણે ટૂંકી વાર્તાઓની જેમ તેમની નવલકથાઓમાં પણ આઘાતગ્રસ્ત બાળકોની અકથ્ય વેદનાઓ, વ્યથિત નારીની પીડાઓ, રેડ લાઈટ એરિયામાં લાચારીભર્યું જીવન જીવતી સ્ત્રીઓની સંવેદનાઓ આલેખી છે. અનુઆધુનિક ગુજરાતી નવલકથાક્ષેત્રે આપણે ત્યાં વિપુલ ખેડાણ થયેલું છે. હિમાંશી શેલત આ ગાળાના મહત્વના નવલકથાકાર હોઈ સૌ પ્રથમ અહીં અનુઆધુનિક ગુજરાતી નવલકથામાં પ્રયોજાયેલ નારીચેતના, દલિતચેતના અને ગ્રામચેતના જેવા વલણોનો અભ્યાસ કર્યો છે. ત્યારબાદ હિમાંશી શેલતે નવલકથા / લઘુનવલક્ષેત્રે કરેલા પ્રદાનની વિગતે ચર્ચા કરી છે. હિમાંશી શેલતે ‘આઠમો રંગ’, ‘ક્યારીમાં આકાશપુષ્પ અને કાળાં પતંગિયાં’ તથા ‘સપ્તધારા’ એમ કુલ ચાર નવલકથા / લઘુનવલો આપી છે. એમણે પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર અમૃતા શેરગિલના ચરિત્રને આધારે ‘આઠમો રંગ’ નવલકથા આપી છે. આપણાં સાહિત્યમાં ચરિત્રને આધારે નવલકથા લખવી એ એક સાહસ ગણાયું છે, જે સાહસ હિમાંશી શેલતે આ નવલકથા લખવામાં કર્યું છે. તેમની ‘ક્યારીમાં આકાશપુષ્પ’ લઘુનવલમાં લગ્નેતર સંબંધ નિમિત્તે ઉદ્ભવતી સમસ્યા અને તેના સુખદ ઉકેલનું આલેખન થયું છે. જ્યારે ‘કાળાં પતંગિયાં’માં રૂપજીવિનીઓ તથા તેમનાં બાળકોનું મજબૂર છતાં પ્રેમ અને માણસાઈથી ભરેલું જીવન આલેખાયું છે. તો ‘સપ્તધારા’માં તેમણે આઘાતથી મૂઢ બનેલાં સાત બાળકોની ઊંડી કરુણા અને સંવેદના આલેખી છે. આમ, હિમાંશી શેલતની આ ચારેય નવલકથા / લઘુનવલોમાં જુદાં - જુદાં વિષયો કળાત્મક રીતે આલેખાયા છે. હિમાંશી શેલતે સમાજ દ્વારા ધિક્કારાયેલ, તરછોડાયેલ, શોષિત, વંચિત માનવ સમૂહ સાથે વર્ષો સુધી કામ કર્યું છે જેનો તેમને થયેલ પ્રત્યક્ષ અનુભવ તેમના આ કથા સાહિત્યમાં કળાત્મક રૂપ પામ્યો છે. હિમાંશી શેલતે તેમની ચારેય નવલકથાઓમાં સાચુકલાં પાત્રો અને તેમનાં જીવનદર્શનને વિગતે આલેખ્યું છે. વિષયાલેખન અને પાત્રાલેખનની સાથે સાથે હિમાંશી શેલતે નવલકથામાં પ્રયોજેલી ભાષા તેમની સર્જકતાની આગવી મુદ્રા ઉપસાવી આપી છે. આ વિશે આ પ્રકરણમાં વિગતે અભ્યાસ કર્યો છે.

ચોથા પ્રકરણમાં હિમાંશી શેલતે સ્મરણકથા-આત્મકથા, નિબંધ, હાસ્યવ્યંગ્ય અને બાળસાહિત્ય ક્ષેત્રે કરેલા પ્રદાન વિશે વિગતે વાત કરી છે. પોતે સ્વીકારેલાં નિશ્ચિત જીવનમૂલ્યોને આધારે જીવન જીવનારાં હિમાંશી શેલત પોતાના સાહિત્યસર્જનમાં સમાજવાસ્તવના અનેકવિધ સંવેદનશીલ પ્રદેશોને સ્પર્શતા રહ્યાં છે. હિમાંશી શેલત મૂળ વાર્તાલેખનના કસબી હોવા છતાં સાહિત્યના અનેક સ્વરૂપોમાં તેમની કલમ વિહરે છે. તેમણે ટૂંકીવાર્તા ઉપરાંત લઘુનવલ, નવલકથા, સ્મરણકથા - આત્મકથા, નિબંધ,

હાસ્યવ્યંગ્ય, બાળસાહિત્ય, સંપાદન, વિવેચન, અનુવાદ જેવા સાહિત્યના મોટાભાગના સ્વરૂપો દ્વારા ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે. ‘પ્લેટફોર્મ નંબર ચાર’, ‘વિક્ટર’, ‘એકઝાની ચકલીઓ’ તેમજ ‘મુક્તિ-વૃત્તાંત’ હિમાંશી શેલતના સ્મરણકથા - આત્મકથાના પુસ્તકો છે. ‘ઝાબે હાથે’ તેમનું નિબંધ - હાસ્યવ્યંગ્ય તેમજ ‘ગણપતની નોંધપોથી’, ‘આનંદે ભજવીએ’, ‘સોનું અને માઓ’ અને ‘રમતાં રમતાં ભાગ:૧-૨’ તેમનાં બાળસાહિત્યના પુસ્તકો છે. હિમાંશી શેલતના આ સ્મરણકથા-આત્મકથા, નિબંધ, હાસ્યવ્યંગ્ય અને બાળસાહિત્ય ક્ષેત્રે કરેલા પ્રદાન વિશે વિગતે વાત કરી છે.

પાંચમાં પ્રકરણમાં હિમાંશી શેલતના સંપાદન, વિવેચન અને અનુવાદ વિશેનો અભ્યાસ છે. હિમાંશી શેલતનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તા, નવલકથા, સ્મરણકથા, નિબંધ અને બાળ સાહિત્યની સાથે સાથે સંપાદન, વિવેચન અને અનુવાદ ક્ષેત્રે પણ મહત્વનું યોગદાન રહ્યું છે. અહીં હિમાંશી શેલતના સંપાદનક્ષેત્રના પ્રદાનને એમણે કરેલાં જુદાં-જુદાં પ્રકારના કુલ ૧૦ સંપાદનો - ‘સ્વામી અને સાંઈ’, ‘પ્રતિરૂપ’, ‘અડધા આકાશનો રંગ’, ‘પહેલો અક્ષર’, ‘નવલિકા ચયન: ૨૦૦૭’, ‘૨૦૦૨ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’, ‘અંતર-છબિ’, ‘લિ. હું આવું છું - ભાગ: ૧-૨’, ‘નાયિકા પ્રવેશ’, ‘મધદરિયે મહેફિલ’ વિશે વિગતે વાત કરીને મૂલવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એમણે ‘પરાવાસ્તવવાદ’, ‘ગુજરાતી કથાસાહિત્યમાં નારીચેતના’, ‘સલામત બાળપણની શોધમાં’ એમ કુલ ત્રણ વિવેચન-અભ્યાસના પુસ્તકો આપ્યાં છે. તો ‘દ્રુતવિલંબિત’, ‘નોખા મિજાજનો અનોખો ચિત્રકાર’ અને ‘ગરીબ, પણ હૈયે કેટલાં બધાં!’ જેવાં અનુવાદનાં મહત્વના કહી શકાય તેવાં પુસ્તકો આપ્યાં છે. આ પ્રકરણમાં હિમાંશી શેલતે આપેલ સંપાદન, વિવેચન અને અનુવાદ સાહિત્યનો વિગતે અભ્યાસ કર્યો છે.

છેલ્લા અને છઠ્ઠા પ્રકરણમાં સમગ્ર શોધનિબંધમાંથી પસાર થતાં પ્રાપ્ત થયેલ તારણો અને નિષ્કર્ષો રજૂ કર્યા છે. અહીં પ્રતિબદ્ધ વાર્તાકાર હિમાંશી શેલતે અનુઆધુનિક ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા, નવલકથા, સંસ્મરણકથા-આત્મકથા, નિબંધ, વ્યંગ્ય, બાળસાહિત્ય, સંપાદન, વિવેચન અને અનુવાદક્ષેત્રે કરેલા પ્રદાનને મુલવીને તેમની વિશેષતાઓ અને મર્યાદાઓ તારવી તે અંગે નિષ્કર્ષ રજૂ કર્યો છે.

છેલ્લે પરિશિષ્ટોમાં પ્રસ્તુત કરેલ બે લેખો, હિમાંશી શેલત સાથેની મુલાકાત, હિમાંશી શેલતના પુસ્તકોની સૂચિ, સંશોધનકાર્ય માટે ઉપયોગમાં લીધેલ સંદર્ભગ્રંથોની સૂચિ તેમજ સંશોધનકાર્ય માટે ઉપયોગમાં લીધેલ સામયિકોની સૂચિ મુકેલ છે.